

PŘÍSPĚVEK K RANÉMU OBDOBÍ PŮSOBNOSTI VARHANÁŘSKÉ ČINNOSTI FELLERŮ Z LIBOUCHCE

Vít Honys

Obr. 1. Chabařovice, prospekt varhan. Foto: Jiří Belis.

K varhanářskému rodu Fellerů z Libouchce bylo v posledních desetiletích již mnohé publikováno a písemný pramenný materiál je již do značné míry vyčerpán.¹ Průzkumy některých fellerovských nástrojů posledních let a zejména restaurování nejstarších dochovaných varhan Franze Felleru staršího (29. 4. 1787 – 1. 7. 1843) v Chabařovicích, ukončené v závěru roku 2013, však přinesly některé nové skutečnosti rozšiřující dosavadní poznatky k činnosti zejména počátečního období působnosti této dílny.²

¹ Např. W. PLASCHKE, *Geschichte der Familie Feller* rukopis uložený ve fondu Písemná pozůstalost W. Plachkeho Archivu města (dále AM) Ústí nad Labem; nejobsáhlejší publikovanou stať vytvořil Rudolf QUOIK, *Der Orgelbauer Franz Feller, Stift – Jahrbuch IV, Graefelfing bei München*, 1955, s. 227–253; k působnosti Franze Felleru staršího v Oseku blíže Vít HONYS, *Historie varhan klášterního kostela v Oseku in: 800 let kláštera Osek – jubilejní sborník*, 1996 s. 259–272; řadu rozšiřujících informací přinesl Tomáš HORÁK, *Varhany a varhanáři Děčínska a Šluknovska*, Děčín 1995, s. 18–21. Další doplňující informace ke konkrétním nástrojům Fellerů viz další práce tohoto autora o varhanách a varhanářích Českolipska, Ústecka a Litoměřicka.

² Prezentované skutečnosti byly získány s podporou výzkumných záměrů MK 0750323302 – Poznávání, hodnocení, dokumentace a třídění movitého kulturního dědictví, č. úkolu 51204-09 a NAKI

Stávající varhany chabařovického kostela Nanebevzetí Panny Marie, jehož předchozí nástroj zanikl roku 1813 při požáru, postavil Franz Feller starší z Libouchce v roce 1823 za 1200 zlatých. Instalace se protáhla až do roku 1824, který je později, např. v tzv. Katastrech varhan, obvykle udáván jako rok stavby – kurentní text firemního papírového štítku varhanáře ve ventilové komoře vzdušnice hlavního stroje však zmiňuje instalaci již v říjnu roku 1823 („verfertigt von Franz Feller/ instrument macher der zeit in Königswald/ der Herrschaft Tetschen. /Anno 1823 in October aufgestellt“/). Desetiletý odstup od zániku předchozího nástroje lze vysvětlit neutěšenou ekonomickou situací (drahotou) po napoleonských válkách a škodami, které právě Chabařovicko postižené rozsáhlými válečnými operacemi roku 1813 utrpělo. Pramenný materiál ke konkrétním okolnostem stavby nástroje bohužel není dochován, opis smlouvy se však zachoval v příloze Franze Felleru staršího k návrhu nových varhan pro Krásnou Lípu z roku 1824, kde je uvedena následující dispozice:³

Resonanz Werk

Principalo	8 fuss von Zinn offen
Flauta Major	8 - „ - von Holtz offen
Quintena	8 - „ - von Zinn gedeckt
Flauta minor	4 fuss von Holtz offen
Octava	4 fuss von Zinn
Quinta	3 fuss
Mixtura 5 fach	2 fuss Superoctav, 1 Octav, $\frac{3}{4}$ Quint, $\frac{3}{4}$ Quint, $\frac{1}{2}$ Octav

Posetiv

Copula Major	8 fuss von Holtz gedeckt
Copl minor	4 fuss - „ - - „ - - „ -
Fugara	4 fuss von Zinn offen
Principal	2 fuss - „ - - „ - - „ -

Pedal

Suppass	16 fuss
Violonbas	8 fuss offen
Mixtur	6 fuss Quintbas von Holtz, 4 fuss Octav von Holtz auf einen Zug

V návrhu dispozice zaujme absence oktávy 2' v hlavním stroji (Principál 2' v pozitivu byl zřejmě pro zastoupení této polohy považován za dostatečný) i pedálová

DF 12PO10VV012 – hudebně akustická dokumentace vybraných historických varhan a jejich prostorů.

³ Státní okresní archiv (dále SOKA) Děčín, fond Farní úřad (dále FÚ) Krásná Lípa, kart. 6, spisy. Za sdělení děkuji MUDr. T. HORÁKOVI.

Obr. 2. Chabařovice, hrací stůl varhan před restaurováním. Foto: Jiří Belis.

Mixtura z dřev. píšťal.⁴ Skříňně varhan štafíroval roku 1842 Wenzel Max ze Sloupu za 55 zl.⁵ Roku 1860 opravili varhany za 189 zl. synové stavitele, bratři Franz a Josef Fellerové, kteří jakoby v duchu návratu k osvědčeným tradicím nahradili původní Flautu minor 4'v hlavním stroji cínovou Superoktávou 2'.⁶ Roku 1882 provedl přeladění výše o nespécifikovaný interval Franz Müller ze Sloupu.⁷ V průběhu první světové války byl nástroj uchráněn rekvizice prospektových píšťal, ale již r. 1917 začala sbírka za účelem pořízení nových varhan. Další sbírka proběhla roku 1922 a z jejího výtěžku byla

⁴ I z 18. století jsou dochovány ojedinělé nástroje, zejména z okruhu loketské varhanářské dílny, které neměly samostatnou principálovou polohu 2'v dispozici zastoupenou, jako příklad lze uvést varhany Abrahama Starcka v kostele sv. Františka Serafinského v Praze či nástroj kostela sv. Jana Křtitele v Manětíně. V případě Chabařovic však mohlo jít i o redukovanejší variantu prvotního návrhu, neboť variantní nabídky nejsou u reprezentativnějších nabídek Franze Feller staršího žádnou výjimkou, viz např. návrhy pro kostel Povýšení sv. Kříže v Kadani (dále v textu).

⁵ AM Ústí nad Labem, fond FÚ Chabařovice, sign. 2, pamětní kniha farnosti (nepaginováno).

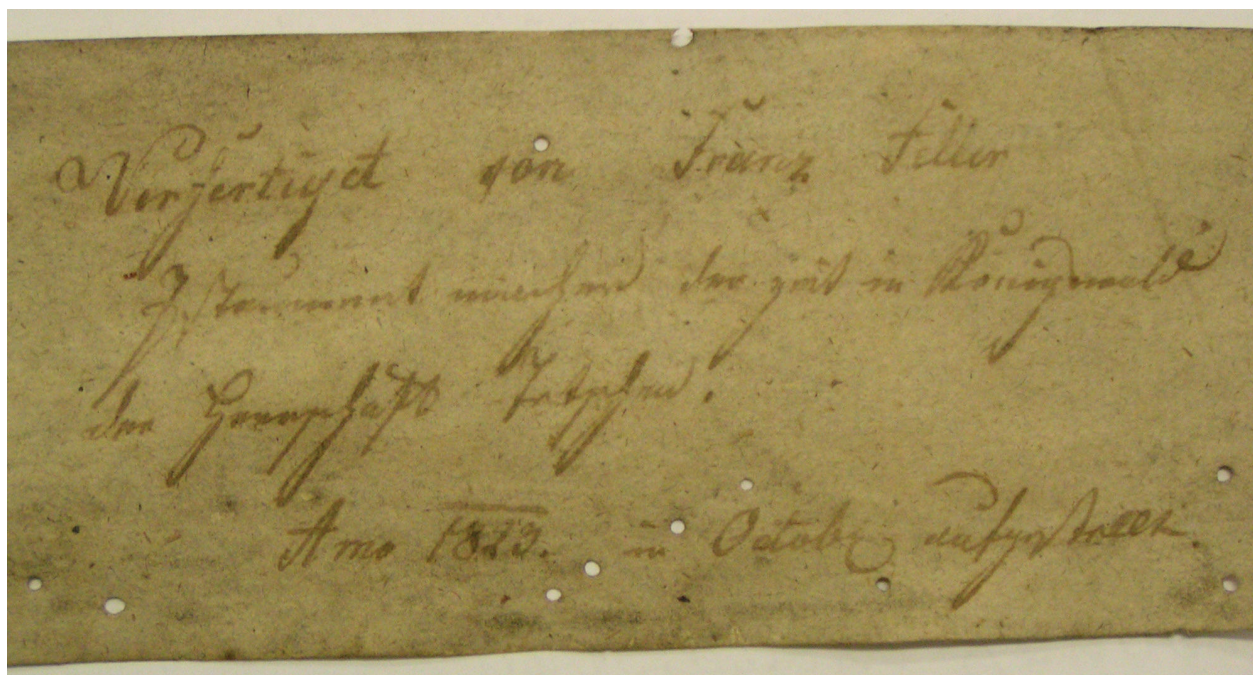
⁶ Tužkový nápis v hracím stole na vnitřní straně: „Die Orgel wurde repariert im Jahre 1860 von den Brudern Franz und Josef Feller aus Königswalde“.

⁷ Viz pozn. 5.

zaplácena oprava, kterou provedl do 14. 12. roku 1922 varhanář Josef Langenauer z Podbořan za 8 123 Kč, 28 hal. Při ní byly zchromatizovány krátké oktávy manuálu i pedálu od E, z pedálové mixtury ponechána pouze nejhlubší kvintová řada, místo manuálové Kvintadeny 8' byla osazena zinková Aeolina 8' a dále byla dodána nová měchová soustava s klikovým hřídelem.⁸ V letech 1940–42 jednal chabařovický farní úřad s firmou varhanáře Augusta Ludwiga Boschera z Teplic – Trnovan o přestavbě díla na pneumatický systém s ponecháním části původních rejstříků za 8 420 říšských marek.⁹ Tento záměr však naštěstí nebyl realizován, došlo jen k opravě při ponechání stávající dispozice a systému. Nástroj byl také pro své zvukové kvality počátkem 70. let 20. století nahrán jako součást kompletu gramofonových desek cyklu České a moravské barokní varhany. V 80.–90. letech 20. století byly dle ústních sdělení pamětníků na nástroji prováděny několikrát nespécifikovanými varhanáři i amatéry drobné opravy, konzervace přístupných dřevěných píšťal a doladění.

⁸ Tamtéž.

⁹ Archiv biskupské konzistoře Litoměřice, fond FÚ Chabařovice, nesign. spisy, sloha: „Umbau der karbitzer Orgel“.

Obr. 3. Chabařovice, firemní štítek ve ventilové komoře vzdušnice hlavního stroje. Foto: Vít Honys.

Nástroj je řešen v duchu tradice klasického varhanářství pozdního baroka; s volným hracím stolem před skříňí hlavního stroje orientovaným k hlavnímu oltáři a s pozitivem v zábradlí kruchty. V hracím stole na vnitřní straně jsou vedle zmíněného zápisu o opravě r. 1860 zápisy chorregentů z let 1921–22. Najdeme zde i nákresy profilací říms nástroje původního autora. Manuálové klaviatury jsou zasazeny v rámech s původními profilovanými černě lakovanými bočnicemi a jsou vybaveny posouvací manuálovou spojkou. Tónový rozsah je C – c3 s krátkou velkou oktávou a 45 tóny. Potahy celotónových kláves jsou ebenové, proložené dvěma příčnými linkami z bílé kosti na rozhraní širší a užší části klávesy, potahy půltónových kláves jsou z bílé kosti. Čela kláves jsou z politureovaného javoru. Ponor kláves činí u I. manuálu cca 11 mm u kláves celotónových, 8 mm u kláves půltónových, u II. manuálu je u celotónových kláves 10 mm, u půltónových kláves 7 mm. Po stranách manuálových klaviatur jsou z každé strany ve dvou horizontálních řadách seřazena soustružená profilovaná rejstříková manubria zhotovená pravděpodobně ze zimostrázového dřeva s drobnou kostěnou čučkou uprostřed. Papírové štítky s názvy rejstříků jsou staršího data, nejsou však původní, neboť fragmenty prvotních štítků jsou pod nimi. Vpravo nahoře to jsou: Flaut major, Superoctav, Aeoline, Octav, dole Quint major, Principalo, Mixtur, vlevo nahoře: Copula maj., Copula min., Fugara 4', Principal 2', dole Subbass, Violonbass, Quint 5 1/3'. Názvy rejstříků hlavního stroje jsou provedeny v barvě černé, pozitivu a pedálu v barvě červené. Pedálová klaviatura o rozsahu C – a s krátkou spodní oktávou, 18 tónů, je z měkkého dřeva (smrk – borovice), její šířka je 1008 mm, hloubka bez přední zapuštěné

lišty 570 mm. Délka celotónové klávesy činí 540 mm, délka půltónové náklížku 100 mm. Vzdálenost mezi pedálovou klaviaturou a rámem klaviatury I. manuálu je 430 mm. Místo obvyklé lavice pro varhaníka je zde polstrované sedadlo potažené sametem půdorysu přibližně koňského sedla, aby varhaník mohl pohodlněji hrát nohama. Zadní část sedadla je zapuštěna do půlkruhové niky v postamentu hlavního stroje završené plastickou mušlí. Toto řešení je jediným dochovaným případem nejen u nástrojů F. Fellerera, ale i v celém severočeském regionu (relikty obdobného řešení lze vyzorovat v postamentu hlavní skříňě dnes již dvakrát přestavěných hlavních varhan téhož autora z let 1836–38 v klášterním kostele Nanebevzetí Panny Marie v Oseku, byť zde původně navrhováno nebylo). Poměrně velkoryse je přes zdánlivou prvotní uměřenost řešen i prospekt, jehož skříň hlavního stroje vyrůstá z postamentu rozšiřujícího se bočními konzolami na šířkovou dimenzi píšťalové skříňě a dimenzí osmistopého Principálu proporčně odpovídá vysoké hlavní lodi kostela a současně stojí ve výrazném kontrastu s drobnou skříňí pozitivu v poprsnici kruchty (tento kontrast ve výše uvedeném návrhu naznačuje i užití nezvyklého pojmenování „Resonanz Werk“ pro hlavní stroj). Prospekt hlavního stroje tvoří vyšší střední věž na konvexně vyklenutém půdorysu a dvě nižší postranní věže na půdorysu tupouhlého trojúhelníka. Se střední věží jsou tyto věže propojeny etážovými mezitravě na segmentově vyklenutém půdorysu. Prospekt pozitivu v zábradlí s ohledem na průhled varhaníka k hlavnímu oltáři má naopak střední, konvexně vyklenutou věž nižší a postranní věže na půdorysu tupouhlého trojúhelníka propojené se střední věží úzkými plochými mezitravě naopak vyšší.

Obr. 4. Chabařovice, řezba nad píšťalami hlavního stroje. Foto: Jiří Belis.

Pozoruhodným prvkem jsou nakoso vytočené vertikální prospektové lišty, které se u dochovaných nástrojů litoměřické dílny Jana a Antona Rusche, jejichž prospekty se Franz Feller starší v mnohém inspiroval, nevyskytují; musely být tedy inspirovány jinými staršími nástroji, např. Schwarzovým prospektem varhan poutního kostela Panny Marie Bolestné v Bohosudově, či některými nástroji loketské dílny. U dalších dochovaných fellerovských nástrojů již tento prvek nezaznamenáváme. Rovněž bohatá profílance říms s výrazně vysazenými nárožními nevykazuje, na rozdíl např. od nástroje v kostele sv. Martina v nedaleké Lipové z roku 1821, s římsami ruschovských nástrojů souvislost.¹⁰ Reprezentativnější dochované fellerovské nástroje od pokročilých třicátých let 19. století mívají římsu obohacenu vložím klasicistního vejcovce, který je hojně zastoupen ještě u nástrojů první etapy činnosti další generace Fellerů. Řezbářská výzdoba omezená pouze na prostor nad ústími prospektových píšťal ve formě zclacených plošných rokajů je částečně inspirována výzdobou mladších prospektů tou dobou

¹⁰ Inspirace staršími nástroji a zapojování některých jejich formálních či zdobných prvků někdy již eklektickou formou do reprezentativnějších varhanních prospektů za účelem dosažení větší zdobnosti bylo ve vrcholném období varhanářské činnosti Franze Feller staršího zřejmě rozšířené, jak nasvědčuje provedení reliéfních akantových palmet ve stylu vrcholného baroka nad spodní prospektovou římsou varhanního prospektu v kostele Nejsvětější Trojice v Dolním Žlebu z let 1831–1833.

již dohasínající litoměřické dílny Antona Rusche. Franz Feller starší ji krátce předtím, roku 1821, uplatnil u výše zmíněného nevelkého nástroje v Lipové. Křídlové řezby tu již zastoupeny nejsou, ač zcela ojediněle je ve značně redukované formě Franz Feller uplatnil, např. u nástroje v kostele Povýšení sv. Kříže v Žimi roku 1836. Velkorysá architektonická koncepce varhanního prospektu se střizlivostí řezbářské výzdoby poněkud kontrastuje, je to však vedle snahy o úspornost odraz dobových požadavků státních úřadů, které vyžadovaly od předložených návrhů prospektů nových varhan v duchu josefinského racionalismu uměřenou střizlivost výzdoby.¹¹ Původní prospektové píšťaly zde však mají ještě gotická vytlačovaná labia na rozdíl od oválných, často již navařovaných labií pozdějších fellerovských prospektů. Menzurae prospektového Principálu 8' je v basu jen o cca 1–2 půltóny užší ve srovnání s normovým principálem, směrem k diskantu se však o 4–5 půltónů zužuje. Velmi úzká je menzura Fugary 4' v pozitivu.

Mechanická hrací traktura hlavního stroje (l. manuálu) je tlačná – klávesy spodní plochou tlačí na dřevěné trčky se stavěcími matičkami na mosazných trnech se závitů, které zapadají do dubových dvojzvrtných pák (toto řešení, které mělo usnadnit regulaci hrací traktury, najdeme i u dalších větších fellerovských nástrojů ještě v další generaci, např. u varhan bratří Fellerů kostela sv. Apolináře v nedalekých Modlanech z roku 1854). Páky pak na protilehlém konci táhnou abstrakty vedené přes dva trámce s úhelníky do postamentu skříňe hlavního stroje, kde se nalézá vertikálně orientovaná hřidelnice (s očíslováním abstraktů vedoucích k jednotlivým tónům ve ventilové komoře). Vzdušnice hlavního stroje s dubovým rámem je zhotovena z měkkého (borového) dřeva, široká je 2150 mm. Do ventilové komory je přístup ze zadní strany. Pořadí tónů na vzdušnici je při pohledu k hlavnímu oltáři zleva následující: e1, c1, e, c, f, fs, b, d, ds1, gs1, b1, c2, d2, e2, fs2, gs2, b2, c3, B, E, D, C, F, G, A, H, h2, a2, g2, f2, ds2, cs2, a1, g1, ds1, h, g, ds, cs, f, a, cs1, f1. Traktura pozitivu je tažná – konce klávesových pák táhnou abstrakty vedoucí k rozvodům na hřidelové desce, která je umístěná ve vertikální poloze přímo ve skříni hracího stolu. Páčky hřidelů jsou velmi tenké a subtilní. Na hřidelnici je rovněž duběnkovým inkoustem na papíru popis řazení tónů na traktuře vedoucí od hřidelové desky k ventilové komoře vzdušnice pozitivu. Tato traktura překonává přes dva trámce s úhelníky pod podlahou vzdálenost 800 mm mezi hracím stolem a skříni pozitivu v zadržadli. Vzdušnice pozitivu má rozměry 990 x 310 mm, rám je zhotoven z dubového dřeva, ventilová komora vč. závěrů je z borovice a její výška je velmi nízká – pouhých 50 mm. Ventily jsou kónického tvaru, dlouhé cca 160 mm, na spodní straně jsou opatřeny drážkou pro mosazná pera, na čelní straně jsou očíslované. Pulpety jsou z bílé usně. Traktura pedálu vede od hracího stolu přes dva trámce s úhelníky do zadní části postamentu

¹¹ Blíže k této problematice Jiří SEHNAL, *Barokní varhanářství na Moravě I*, Brno 2003, s. 22, 33.

Obr. 5. Chabařovice, píšťaliště hlavního stroje před restaurováním. Foto: Jiří Belis.

Obr. 6. Chabařovice, charakteristické výřezy ve tvaru iniciály příjmení na výplních měchové skříňě. Foto: Vít Honys.

hlavní skříňě, odkud vede kolmo vzhůru k hřídelové desce a dále k ventilové komoře pedálové vzdušnice osazené v zadní části varhanní skříňě. Pedálová vzdušnice je šířkově i materiálově shodná se vzdušnicí hlavního stroje. Řazení píšťal je pyramidovité – výška píšťal klesá od středu směrem ke krajům. Hřídele rejstříkové traktury v postamentu skříňě hlavního stroje jsou převážně bukové, částečně dubové, v kombinaci s kovovými prvky – pákami. Hřídele rejstříkové traktury v pozitivu jsou železné, kované. S řemeslně kvalitním vypracováním stroje poněkud kontrastuje provedení cínových píšťal, které jsou provedeny, včetně píšťal prospektu, z poměrně slabého, snadno se deformujícího plechu. Tato skutečnost naznačuje tehdy ještě nedostatečné zkušenosti prvotního autora se zhotovováním kovových píšťal, které se však v průběhu dalších let, jak dokazují některá dochovaná díla závěrečného období působnosti, výrazně zlepšily.

Vzduch dnes dodává zásobníkový měch s klikovým hřídelem pohánějícím soustavu tří čerpacích měchů z roku 1922. Je umístěn za varhanami v patře věže. Nelze vyloučit, že horní deska měchu s ohledem na řemeslné provedení je použita z horní desky některého z původních fellerovských měchů. Původní jsou však výplně měchové skříňě s charakteristickými výřezy tvaru písmene F – iniciály příjmení stavitele dochovalé i u některých dalších nástrojů této dílny.

Obr. 7. Chabařovice, nákras profilace říms na vnitřní straně výplně hracího stolu. Foto: Jiří Belis.

Výše uvedené skutečnosti nasvědčují, že nástroj měl být reprezentativním dílem; šlo ostatně o první dvoumanuálové varhany Franze Felleru staršího, který získal varhanářské zkušenosti z velké části jako autodidakt provozující souběžně ještě řadu let své původní povolání krejčího a bělice plátna. Měl tou dobou po šesti letech od započetí varhanářské živnosti (1817) za sebou řadu menších nástrojů v regionu (dnes již dávno zaniklé nástroje v Petrovicích z roku 1818 a Nakléřově z roku 1820) a čerstvě postavené (na základě doporučení drážďanského biskupa) dva malé nástroje pro Pirnu a Drážďany v sousedním Sasku, kde mohl shlédnout tamější vyspělé nástroje.¹² Pravděpodobně to byly i jeho první varhany s osmistopým principálem v prospektu, čímž se chabařovický kostel zařadil mezi tehdy nepočtené svatyně, které se mohly tímto stále více požadovaným rejstříkem pochlubit.¹³ Navíc jistě vystihl možnosti, které se mu do dalších let nabízely díky absenci větší regionální varhanářské dílny, neboť činnost litoměřické dílny Antona Rusche spěla ke konci a další významnější varhanářské dílny se nacházely v poměrně vzdálených oblastech. V tomto smyslu byl pro Franze Felleru staršího chabařovický nástroj mezníkem nástupu k vrcholu varhanářské kariéry. Ještě v roce 1824 se vedle návrhu pro již zmíněnou Krásnou Lípou (realizováno roku 1827) ucházel o stavbu nových dvoumanuálových varhan pro kostel Povýšení sv. Kříže v Kadani variantní nabídkou s 22 a 18 rejstříky, kde však v konkurenci s flexibilně úspornou nabídkou místního varhanáře Václava Františka Gröbla z cenových důvodů neuspěl¹⁴. Návrhy dispozic obou nástrojů ukazují zkušenost s poměrně širokou škálou rejstříků. Vedle běžné

¹² *Lexikon norddeutscher Orgelbauer, Band 2, Sachsen und Umgebung* (Wolfram HAECKEL, Uwe PAPE Hrsg.), Berlin 2012, s. 85.

¹³ Varhany s osmistopým principálem v prospektu se tou dobou nacházely zpravidla jen v kostelích významnějších měst či klášterů – v okolí např. v Ústí nad Labem, Bohosudově, Oseku, Litoměřicích a patrně i v Děčíně.

¹⁴ Lubomír TOMŠÍ, *Kadaňské varhany z roku 1827*, Hudební nástroje 1978/1, s. 19–21.

Obr. 8. Chabařovice, detail demontované vzdušnice hlavního stroje. Foto: Vít Honys.

pyramidy principálového sboru, dřevěných krytů a otevřených fléten zaznamenáváme u Franze Felleri staršího značnou oblibu rejstříku Quintadena. Ten se vedle Chabařovic objevil v návrhu pro Krásnou Lípu v obou manuálech, v návrhu pro Kadaň však pouze ve 4' poloze v nákladnější variantě, v téže poloze dokonce u nevelkého pozitivu s pedálem pro děčínskou zámeckou kapli z rok 1831 a o více než desetiletí později v jednom z návrhů pro velké varhany v Oseku byl zastoupen dokonce třikrát, v 16' i 8' poloze (v další generaci činnosti jeho synů se Quintadena objevuje pouze v raném období, naposledy roku 1852 v nástroji kostela sv. Havla v Chlumci). V souladu s dobovým vkusem užíval smykavé rejstříky – zejména Salicionál a Fugaru (zastoupenou často i u menších jednomanuálových nástrojů), ojediněle u největších nástrojů kónické hlasy - Gemshorn či Spitzflöte, případně široce menzurované flétny – Bassethorn, Nachthorn (dle doplňujících poznámek k návrhu dispozice velkých osekých varhan cenil nejružnější kombinace čtyřstopých hlasů s osmistopými). V raném období se ojediněle vyskytuje i disponování vysoké Kvinty 1 1/3' do pozitivu (v návrhu pro Kadaň, naposledy pro nerealizovaný Brustwerk osekých varhan), později se Kvinta objevuje pouze v poloze 2 2/3'. Ve svých návrzích obvykle specifikoval i složení smíšených hlasů (Rauschquinta – často i 3–4 řadá, s repeticí na c2, Mixtura, výjimečně i Cimbál – ve skutečnosti Mixtura s největším počtem řad repetujících

zpravidla již od c0) u větších nástrojů se snahou vytvořit různé zvukové koruny plén. Mixtury hlavních strojů zpravidla obsahovaly terciovou řadu, která však v návrhu pro Chabařovice ještě obsažena není (nelze vyloučit, že její reálné disponování v diskantu je prvním pokusem o obohacení jejího složení). Zdánlivě víceřadé smíšené hlasy ve vyšších polohách repetícemi zdvojují řady hlubší, principem tedy bylo dosáhnout spíše větší zvukové intenzity než lesku – v tomto již Franz Feller starší reflektoval zvukové požadavky nové doby (v návrhu velkých osekých varhan neopomněl zdůraznit, kolik píšťal na jediném tónu zazní při zařazení všech rejstříků s Mixturou). Snad i tímto progresivním duchem bylo nesenou u chabařovického nástroje vnechání Oktávy 2' v hlavním stroji, které jinak není doloženo ani v úspornějších variantách jiných dispozičních návrhů, byť náznak tohoto řešení spatřujeme o více než desetiletí později v jednom z návrhů dispozice velkých osekých varhan, kde je principálová 2' poloha zastoupena širokou Suprbasetou 2' s bočním vousem. Je však velká škoda, že z tohoto rozhodujícího a jistě zajímavého období profilace varhanářské osobnosti se až do poloviny třicátých let 19. století téměř žádný nástroj (vyjma později upravovaného torza nástroje v kostele Nejsvětější Trojice v Dolním Žlebu a téměř autenticky dochovaného šestirejstříkového pozitivu z děčínské zámecké kaple nacházejícího se dnes v kostele sv. Jana Křtitele v Podskalí ve východních Čechách)

Obr. 9. Chabařovice, detail vrchní části vzdušnice hlavního stroje v průběhu restaurování. Foto: Vít Honys.

nedochoval.¹⁵ Většina pozdějších nástrojů, do jejichž perspektiv až na reprezentativní výjimky stále častěji vstupuje klasicistní uměřenost v podobě šablonovitosti řešení perspektivy a jeho výzdoby (obligátní mřížka vroubená zploštělou draperií nad píšťalami), již vznikla ve spolupráci se syny Franze Fellerů starších a některé byly jimi realizovány až po jeho smrti. Hudebně historická hodnota chabařovického nástroje je tedy nedocenitelná.

Chabařovické varhany byly již řadu let na hranici havarijního stavu. Dřevěné části nástroje včetně dřevěných píšťal stále více podléhaly aktivnímu napadení larvami červotoče, projevovalo se i opotřebením funkčních prvků. Některé kovové píšťaly byly postiženy natržením ústí a labií, dřevěné píšťaly byly z velké části postiženy dodatečným zvyšováním labií do oblouku, tóny C, D, E všech původních rejstříků byly postiženy chromaticizací seříznutím od E. Restaurování nástroje, provedené v letech 2009–2013 restaurátorem Rudolfem Valentou s podporou Programu restaurování movitých kulturních památek Ministerstva kultury ČR, bylo s ohledem na limitované finanční prostředky omezeno pouze na restaurování varhanního stroje do stavu po opravě roku 1860 s rezignací na doplnění pedálové mixtury a při ponechání stávající měchové soustavy. Do povrchové úpravy varhanní skříňe zasahováno nebylo, nicméně bylo možno konstatovat, že pod stávajícím monochromním nátěrem je poměrně dobře dochována původní povrchová úprava kombinující světlezelené mramorování ploch s červenohnědým mramorováním říms. Po demontáži vzdušnice bylo zjištěno, že Franz Feller starší pozoruhodně řešil naklápění ventilů ve ventilové komoře při otvírání zešikmením zadní části jejich horní plochy, čímž se poněkud snížilo namáhání

a zaručila těsnost při dosedání. Zajímavou se ukázala být sestava pětiřadé Mixtury 2', která přes hlubokou polohu začíná repetovat poměrně nízko a v diskantu zdvojuje řady nižší. V následující tabulce prezentujeme její složení v základních repetičních bodech:

C	c1	g1	c2	g2	c3
c0	c2	g2	c3'	c3	g2
c1	c3	c3	g3	h3	h3
c2	c4	c4	g4	g4	h4

Je otázkou, zda zastoupení terciového intervalu (v podstatě septimy) v diskantu je až dílem úpravy bratří Fellerů, či původního stavitele, většina píšťal této řady však obsahuje původní popisy (malá část píšťal je nepůvodních).

V průběhu restaurování došlo k celkové petrifikaci dřevěných součástí stroje a nastavení chromaticizací zkrácených píšťal do původní polohy krátké oktávy. Nepůvodní, již na chromaticizovaný sled tónů velké oktávy zhotovená Aeolina byla odstraněna a rekonstruován byl původní rejstřík Quintadena 8'. Dodatečně přivřené nohy většiny píšťal byly otevřeny na plný přítok vzduchu.

S ohledem na zjištěné velmi nízké výřezy dosahující u většiny píšťal přibližně čtvrtiny šířky výřezu bylo evidentní, že původní tlak v nástroji byl poměrně nízký. Hodnotu tlaku před restaurováním se podařilo snížit z hodnoty přes 700 Pa na 470 Pa při zachování plné zvučnosti. Ve srovnání s ostatními fellerovskými nástroji je to hodnota poměrně nízká, u dalších fellerovských nástrojů, kde jsou známy hodnoty tlaku vzduchu bez výraznějších pozdějších změn, se pohybuje obvykle mezi 550–600 Pa a u nástroje v Modlanech dokonce přes 700 Pa (zde je i původní výška výřezů vyšší – 1/3 šířky labia). V Chabařovicích tím také došlo k mírnému snížení původně velmi vysokého ladění (462 Hz při +19° C), které se jeví být blízké původnímu. Fellerovské varhany mívají obvykle výšku ladění výrazně výše, než je dnes užívaná hodnota, proto v této souvislosti vyznívá pozoruhodně poznámka Franze Fellerů starších u návrhu velkých osecových varhan, že varhany budou naladěny „v hlubokém tónu“.¹⁶ Zdá se, že fellerovská dílna pracovala s hodnotami tlaku podle charakteru vyznění v konkrétním prostoru – pro menší prostory bývalo užito spíše nižších hodnot tlaku a výše ladění v některých případech zřejmě respektovala přání zákazníka.

Zvukové vyznění i některé detaily nástroje tak naznačují, že přes některé progresivní prvky, mj. plný a hutný zvuk prospektového Principálu 8' odpovídající aktuálním požadavkům doby, zůstával Franz Feller starší alespoň v první etapě své varhanářské působnosti ještě velmi blízký pozdnímu baroku. Jeho reliktem jsou zde např. krátké spodní oktávy manuálů, které u jeho větších nástrojů následujících let velmi rychle vymizely; déle se však udržely v pedálu (např. u nástroje v kostele Povýšení sv. Kříže v Kunraticích u Cvikova) a u malých

¹⁵ Foto a základní popis pozitivu odkoupeného z děčínské zámecké kaple pro kostel v Podskalí viz: Václav UHLÍŘ, *Varhany královéhradecké diecéze*, 2002, s. 285.

¹⁶ Státní oblastní archiv Litoměřice, fond Řád cisterciáků Osek, Historická sbírka, karton 128, C XXXVII, Vertrag mit Feller.

Obr. 10. Chabařovice, provedení ventilů, stav po restaurování. Foto: Vít Honys.

jednomanuálových nástrojů. Je nepochybné, že ještě užíval některé z nerovnoměrných temperatur (tuto skutečnost bez bližších důkazů konstatoval již Rudolf Quoika), byť s ohledem na deformace ústí píštal již obtížně můžeme zjistit jakou. Snad i proto jeho nástroje v daleko větší míře než nástroj jeho synů byly v období tzv. varhanářského romantismu nahrazovány novými, případně výrazně představovány. S ohledem na dobové zvyklosti a aktuální poznatky byla v závěru restaurátorských prací při ladění aplikována temperatura Kirnberger I.¹⁷

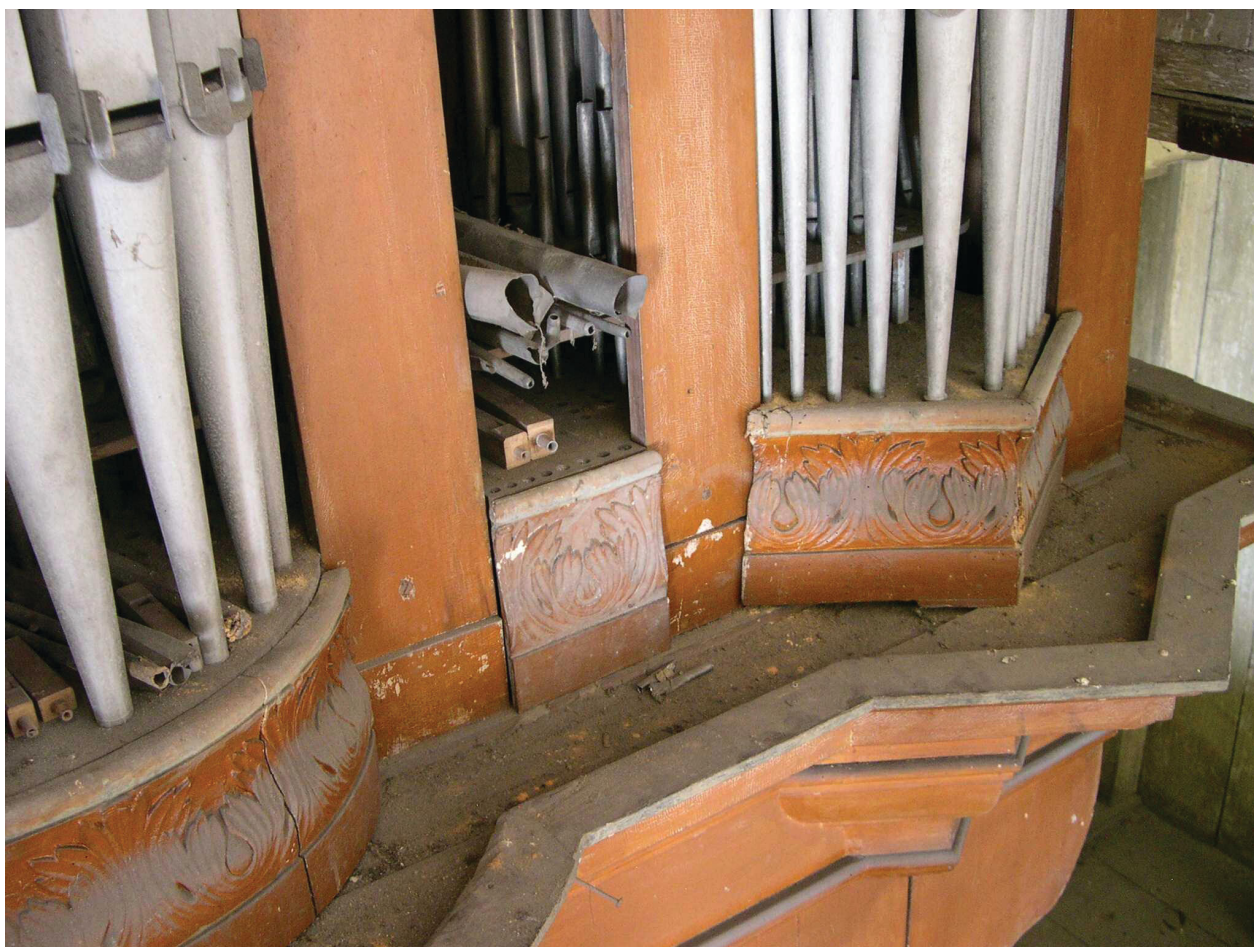
RESUMÉ

CONTRIBUTION ON AN EARLY PERIOD OF ORGAN MAKING ACTIVITIES OF THE FAMILY FELLER FROM LIBOUCHEC

The organ built in the years of 1823–1824 for the Church of the Assumption of Virgin Mary in Chabařovice was the first two-manual work of Franz Feller the elder from Libouchec and today it is the oldest surviving functional instrument made by this organ maker of irreplaceable musical and historical value. In his conception can be traced inspirations by older instruments from

neighbouring areas in both the organ case and partly in organ console (eg. short lower octaves, prospect pipes with impressed Gothic labia), the features which are receding at instruments preserved from later period of the 30s of the 19th century. However some progressive elements are used here as well such as a full volume of Principal 8', composition of Mixture, make of valves, distinctive make of the seat for an organist. Thin-walled sheet metal pipes reveal a self-taught organ-maker. During the last restoration in the years of 2008–13 the organ was almost restored into a condition in which it was in the year of 1860.

¹⁷ K vývoji ladění a temperatur varhan blíže: Petr KOUKAL, *Dobře rozladěné varhany*, Telč 2014.

Obr. 11. Dolní Žleb. o. Děčín, kostel N. Trojice, varhany F. Feller, akantové řezby krytů před vky ventilové komory manuálu nad spodní prosp. římsou.
Foto: Jiří Belis.